

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик дошкільної освіти

Дипломна робота магістра

з теми: **«ОРГАНІЗАЦІЯ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ СТАРШИХ
ДОШКІЛЬНИКІВ ЗАСОБАМИ НАРОДНОЇ ПЕДАГОГІКИ»**

Виконала: студентка 2 курсу,
групи DO1-M19z,
спеціальності 012 Дошкільна освіта
за освітньо-професійною програмою
Дошкільна освіта
(заочна форма навчання)
Тимчук Валентина Леонідівна

Керівник: **Бабюк Т. Й.**,
кандидат педагогічних наук,
доцент

Рецензент: **Федорчук В. В.**,
кандидат педагогічних наук,
доцент

Кам'янець-Подільський – 2020 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ ЗАСОБАМИ НАРОДНОЇ ПЕДАГОГІКИ	7
1.1 Сутнісна характеристика ключових понять дослідження	7
1.2 Стан проблеми морального виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки у сучасній педагогіці	17
1.3 Діагностика моральної вихованості старших дошкільників..	22
РОЗДІЛ 2 ТЕХНОЛОГІЯ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ЗАСОБАМИ НАРОДНОЇ ПЕДАГОГІКИ	38
2.1 Підготовка вихователів закладів дошкільної освіти до морального виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки	38
2.2 Ефективні засоби та методи народної педагогіки у контексті морального виховання старших дошкільників	48
2.3 Технологія морального виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки	57
2.4 Зміст та результати формувального етапу дослідження	79
ВИСНОВКИ	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	92
ДОДАТКИ	98

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасному інформатизованому і технізованому суспільстві особливої актуальності набувають проблеми окультурення життя, створення і збереження духовності, формування етичної культури, душевної рівноваги, конструктивної поведінки, свідомості й відповідальності особистості. Для початку формування моральних якостей найбільш сприятливим періодом життя людини є дошкільний вік. Адже на етапі дошкільного дитинства закладаються основи моральності особистості, формуються уявлення, почуття, виховуються звички і навички, які спрямовуватимуть подальше її вдосконалення. Дошкільне дитинство є початковим періодом становлення особистості, коли закладаються основи ставлення до навколишнього світу, людей, до себе, засвоюються перші моральні норми поведінки.

На жаль, у системі сучасної освіти спостерігається значний дисбаланс, сутність якого полягає в надмірному акцентуванні на розвитку інтелектуальних та фізичних якостей дитини і недостатній увазі до духовного, а особливо морального її виховання як особистості. Водночас, саме від того, які моральні цінності опанують старші дошкільники, залежить подальший розвиток українського народу, адже моральність нації – базис духовної стійкості та спадкоємності, її історичного майбуття. Згідно з дослідницькими висновками (О. Запорожець [24], О. Кононко [27], В. Мухіна [36] та ін.), уже наприкінці дошкільного віку дитина виявляє здатність усвідомлювати і себе саму, і те місце, яке вона займає в житті. Дослідники проблеми морального розвитку дитини стверджують, що за умови цілеспрямованого виховання у дітей старшого дошкільного віку суспільно важливі мотиви можуть переважати мотиви особистої користі. Дитина у цьому віці здатна усвідомлювати моральний смисл своєї поведінки. Виникають внутрішні моральні інстанції (Л. Виготський [16]) – «прагнення поводитися згідно з моральними нормами не

тому, що цього вимагають дорослі (батьки, вихователі), а тому, що це приємно для себе й інших». Отже, моральне виховання старших дошкільників нині є важливою складовою змісту роботи закладів дошкільної освіти і сім'ї, головним завданням яких є формування моральної свідомості (уявлення про моральні норми), розвиток навичок моральної поведінки, виховання моральних почуттів.

Формування основ моральних якостей людини починається в дошкільному віці і від успішності цього процесу залежить його подальший моральний розвиток. У вихованні дитини з перших років її життя, важливе місце посідає формування моральних якостей. У процесі спілкування з дорослими виховується прихильність і любов до них, бажання поводитись відповідно до їхніх вказівок, робити їм приємне, утримуватися від вчинків, що засмучують близьких людей.

Емоційна чуйність дитини складає основу для формування в неї моральних якостей: задоволення від хороших вчинків, схвалення дорослих, сорому, засмучення, неприємних переживань від свого поганого вчинку, від зауваження, незадоволеності дорослого. У дошкільному віці формуються чуйність, співчуття, доброта, радість за інших. Моральні відчуття спонукають дітей до активних дій: допомогти, проявити турботу, увагу, заспокоїти тощо [2, с. 6]. У ранньому віці дитина здатна максимально емоційно переживати і співпереживати, вона сприймає слова і дії дорослих не ставлячи їх під сумнів, на відміну від того віку, коли дитина стає старшою і вчиться аналізувати слова та вчинки довколишніх, зіставляти зі своїм досвідом і робити певні, не завжди правильні висновки. Досвід, набутий дітьми молодшого віку, переходить у категорію належного, достеменного, канонічного, такого, що не ставиться під сумнів.

Моральне виховання в дошкільному віці реалізується через систему методів і засобів, натомість основним джерелом морального виховання і становлення гармонійної особистості дитини є її сім'я. Допоміжним

механізмом для реалізації морального виховання дошкільників є дошкільні навчальні заклади, роллю яких є корекція помилок виховання дитини в сім'ї.

Актуальними в контексті нашого дослідження є праці, в яких відображено окремі аспекти морального виховання особистості. Це зокрема праці Л. Артемової [2], М. Гагаріна [17], О. Кисельової [26], Т. Кочубей [29-30], Т. Поніманської [42-44], Н. Побірченко [41], Л. Степаненко [56], Т. Фасолько [72] та ін. Однак залишаються недостатньо розробленими теоретичні та прикладні аспекти комплексного використання засобів народної педагогіки у моральному вихованні старших дошкільників, незважаючи на те, що актуальність цієї проблеми засвідчена державними документами та потребою виховної практики.

Зважаючи на актуальність проблеми, нами було обрано тему дослідження **«Організація морального виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки»**.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці педагогічних умов морального виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки.

Відповідно до мети було визначено такі **завдання дослідження**:

1. З'ясувати стан дослідженості питань морального виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки у сучасній педагогічній теорії і практиці та уточнити основні поняття дослідження.

2. Визначити компоненти, критерії та відповідні показники, дати характеристику рівнів моральної вихованості старших дошкільників.

3. Розробити та апробувати технологію морального виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки.

4. Теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити запропоновані педагогічні умови успішного морального виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки.

Об'єкт дослідження – процес морального виховання старших

дошкільників в закладах дошкільної освіти.

Предмет дослідження – педагогічні умови морального виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети і розв'язання визначених задач використовувався комплекс методів дослідження, що доповнювали один одного, а саме: *теоретичні* – вивчення й аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури з проблеми дослідження; аналіз документації ЗДО; вивчення й узагальнення передового педагогічного досвіду; *емпіричні* – діагностичні (анкетування, інтерв'ю, бесіди, опитування, педагогічне спостереження, аналіз продуктів діяльності дітей старшого дошкільного віку); *педагогічний експеримент* – констатувальний та формувальний етапи, апробація технології та впровадження педагогічних умов морального виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки; *статистичні* – кількісний і якісний аналіз одержаних результатів для забезпечення об'єктивності діагностики та їх достовірності.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилася протягом 2019–2020 рр. на базі Шепетівського дошкільного навчального закладу комбінованого типу № 10 «Михайлик» Хмельницької області. Експериментом було охоплено 47 дітей старшого дошкільного віку та 9 педагогічних працівників.

Апробація результатів. Результати дослідження оприлюднені на науково-практичних конференціях різного рівня.

Публікації. Основні результати дослідження викладено у 2 наукових публікаціях.

Структура та обсяг роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи – 117 сторінок. Основний текст – 91 сторінка. Робота 15 таблиць, та 4 схеми. Список використаних джерел містить 76 найменувань.

ВИСНОВКИ

У дипломному дослідженні наведено теоретичне узагальнення і запропоновано підхід до вирішення завдання обґрунтування та експериментальної перевірки педагогічних умов морального виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки.

1. Аналіз наукової літератури та освітньої практики засвідчив, що проблема морального виховання дітей ніколи не втрачала своєї актуальності. У результаті вивчення психолого-педагогічної та філософської літератури з проблеми дослідження уточнено сутність поняття «моральне виховання старших дошкільників», що є цілісним процесом взаємодії педагогів і вихованців, спрямованим на формування у дітей моральних якостей та уявлень, їхньої моральної свідомості і переконань, засвоєння і актуалізацію дошкільниками моральних норм і правил у сенсі народного поняття моралі, розвиток у них моральних почуттів, вироблення навичок моральної поведінки, підготовку до переходу на рівень самовиховання і самовдосконалення особистості.

Аналіз стану морального виховання в ЗДО засвідчує, що народно-педагогічний матеріал з моральним змістом у освітньо-виховному процесі використовується недостатньо. Обстеження професійної компетентності вихователів закладів дошкільної освіти засвідчило їх дещо поверхову обізнаність із засобами народної педагогіки та можливостями реалізації завдань морального виховання старших дошкільників означеними засобами.

2. У ході дослідження визначено компоненти (*пізнавальний, емоційний, поведінковий*), критерії та показники моральної вихованості старших дошкільників. Показниками інформаційно-пізнавального критерію стали наявність знань та уявлень про моральні якості, способи їх прояву, розуміння сутності певних понять, уміння характеризувати моральні (аморальні) прояви,

аналізувати та давати їм адекватну оцінку; емоційно-почуттєвого критерію – реакція дітей на біль і горе оточуючих, уміння цілеспрямовано виражати свої почуття у відповідь на різноманітні внутрішні стани інших людей, усвідомлення чужих емоцій та відгуки на них; когнітивно-поведінкового – реальне сприяння та турбота, які виявляються у ставленні до оточення, наявність власного досвіду добродійних проявів, безкорислива допомога і діяльність.

На основі встановлених критеріїв і показників нами подано характеристику таких рівнів морального виховання старших дошкільників: високий, достатній, середній та початковий.

3. Доведено, що ефективність морального виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки можна суттєво підвищити шляхом використання апробованої нами технології, яка відображає взаємозв'язок між її структурними компонентами та виступає основною програмою партнерської взаємодії педагогів та батьків у моральному вихованні старших дошкільників.

Важливою характеристикою розробленої технології морального виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки є її системність і послідовність. Впровадження змістових і процесуальних компонентів технології здійснювалося за допомогою різноманітних форм: занять народно-педагогічного напрямку, занять Добра і Краси, морально-етичних казок, хвилинок ввічливості, дидактичних ігор та вправ, народних та родинних свят тощо. Найбільшу результативність виховного впливу і доцільність використання забезпечили використані під час експерименту такі засоби народної педагогіки: фольклор (малі фольклорні жанри, народні казки, народні пісні), гра (народні ігри), традиції (звичаї, обряди, національні свята).

4. Нами було доведено, що ефективність здійснення морального виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки підвищується, якщо дотримуватися таких педагогічних умов: удосконалити теоретико-

методичну підготовку вихователів закладів дошкільної освіти щодо використання у комплексі засобів народної педагогіки під час морального виховання старших дошкільників; впроваджувати технології морального виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки, дотримуючись наукового обґрунтування; супроводжувати освітньо-виховний процес систематичною діагностикою рівнів прояву моральної вихованості старших дошкільників.

Експериментальна перевірка педагогічних умов засвідчила, що їх реалізація забезпечує підвищення рівня моральної вихованості старших дошкільників. Насамперед значно зріс відсоток дітей з високим і достатнім рівнем. Встановлено, що показники пізнавального, емоційного та поведінкового компонентів моральної вихованості набули позитивної тенденції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абетка моральності: Що в характері твоїм? / А. І. Мовчун, Л. В. Мовчун. Київ : Навч. книга, 2004. 271 с.
2. Актуальні проблеми українського національного дошкілля : для наук. працівників, студ., практикам дошк. виховання / Л. В. Артемова, А. М. Богуш, Н. В. Лисенко, М. Г. Стельмахович ; М. Г. Стельмахович (ред.). ; Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 1995. 242 с.
3. Базовий компонент дошкільної освіти / Науковий керівник: А. М. Богуш, дійсний член НАПН України, проф, д-р пед. наук; Авт. кол-в: Богуш А. М., Беленька Г. В., Богініч О. Л., Гавриш Н. В., Долинна О. П., Ільченко Т. С., Коваленко О. В., Лисенко Г. М., Машовець М. А., Низковська О. В., Панасюк Т. В., Піроженко Т. О., Поніманська Т. І., Сідельнікова О. Д., Шевчук А. С., Якименко Л. Ю. Київ : Видавництво, 2012. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/doshkilna/bazovij-komponent-doshkilnoyi-osviti-na-sajt-ostatochnij.pdf> (дата звернення 14.11.2019).
4. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : навч.-метод. Видання. Київ : Либідь, 2003. 280 с.
5. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади : навч.-метод. посібник. Київ : Либідь, 2003. 344 с.
6. Богуш А. Теоретичні засади художньо-мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку // Педагогіка і психологія. 1998. № 3. С. 112–120.
7. Богуш А. М. Духовні цінності в контексті сучасної парадигми виховання // Виховання і культура. 2001. № 1. С. 3–8.
8. Богуш А. М. Народознавча обізнаність дітей дошкільного віку // Наукові записки Рівненського педінституту. 1999. № 5. С. 8–11.
9. Богуш А. М. Принципи народознавчої роботи з дітьми дошкільного віку //

- Педагогіка і психологія. 1994. № 2. С. 3–4.
10. Богуш А. М., Лисенко Н. В. Українське народознавство в дошкільному закладі : навч. посіб. Київ : Вища школа, 2002. 407 с.
 11. Богуш А. М., Сучок В. А. Уроки духовності дітям Одеса : СВД Черкасов, 2005. 126 с.
 12. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва : Просвещение, 1968. 460 с.
 13. Ващенко Г. Виховний ідеал : підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків. Полтава : Полтавський вісник, 1994. 192 с.
 14. Вікова та педагогічна психологія / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
 15. Волков Г. Н. Этнопедагогика : учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2000. 176 с.
 16. Выготский Л. С. Вопросы детской психологии. Санкт-Петербург: СОЮЗ, 1997. 224 с.
 17. Гагарін М. Критерії добору української народної казки для виховання морально-естетичних почуттів // Початкова школа. № 1. 2006. С. 55–59.
 18. Героїчні казки українського народу : [для дошк. і мол. шк. віку] / О. М. Конечна (ред.) ; А. В. Сокол (упоряд.) ; В. С. Мухіна (художн.). Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2004. 96 с.
 19. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 374 с.
 20. Гуменникова Т. Р. Українські національні традиції як засіб формування першооснов моральної культури // Початкова школа. 1996. № 1. С. 38–40.
 21. Довженок Г. В. Український дитячий фольклор. Київ : Наук. думка, 1981. 171 с.
 22. Духнович А. В. Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских. Ч. 1 : Педагогия общая. Львов, 1857. 91 с.
 23. Етнопедагогіка : навч. посібник. Ч. I. / В. Б. Євтух, А. А. Марушкевич, Н. М. Демяненко, В. В. Чепак. Київ : Видавнично-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. 320 с.

24. Запорожец А. В. Избранные психологические труды : в 2 т. Т. 1. Москва : Педагогика, 1986. 297 с.
25. Калуська Л. В. Народні ремесла як засіб морально-трудового виховання старших дошкільників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 1994. 169 с.
26. Кисельова О. І. Морально-етичне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Київ, 2009. 278 с.
27. Кононко О. Духовність, душевність, моральність... // Дошкільне виховання. 2004. № 4. С. 4–5.
28. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Виховна робота в закладах освіти України. Вип. 2. Київ : ІЗМН, 1998. С. 179–192.
29. Кочубей Т. Д. Духовний розвиток школяра як педагогічна проблема у творчій спадщині В. О. Сухомлинського // Гуманістичні ідеї педагогічної спадщини Януша Корчака в ХХ столітті : збірник наукових праць. Спеціальний випуск / В. Г. Кузь (гол. ред.) та інші. Київ : Наук. світ, 2003. С. 76–82.
30. Кочубей Т. Д. Духовно-моральний розвиток особистості в дитинстві // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Випуск 54. Херсон : Видавництво ХДУ, 2009. С. 182–185.
31. Кузнецова О. А. Педагогічні умови формування моральних норм поведінки молодших школярів : наукове видання. Миколаїв : Вид-во «ІЛОН», 2004. 154 с.
32. Левкович Т. П. Український фольклор як основа сучасного навчально-виховного процесу // Сім'я та родинне виховання у національній етнопедагогічній культурі : збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький : ПЦ «Ризографіка», 2005. С. 321–323.
33. Лисенко Н. В. Етнопедагогіка : навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ, 2001. 350 с.

34. Матвієнко О. В. Основи морального виховання особистості молодшого школяра. Київ : Стилос, 1999. 152 с.
35. Мосіяшенко В. А. Українська етнопедагогіка : навч. посі. Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. 176 с.
36. Мухина В. С. Феноменология развития и бытия личности. Москва : Московск. психолого-соц. инст. Воронеж : НПО «МОДЭК», 1999. 640 с.
37. Національна доктрина розвитку освіти. Указ Президента України від 17 квітня 2002 року № 347/2002. // Освіта України. № 33. 23 квітня 2002 року. С. 4–6.
38. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні // Світ виховання. 2004. № 415. С. 7–30.
39. Непомнящая Н. И. Становление личности ребенка 6–7 лет. Москва : Педагогика, 1992. 160 с.
40. Основи національного виховання: Концептуальні положення / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчук та ін. ; за заг. ред. В. Г. Кузя та ін. Київ : Інформ.-видав. Центр «Київ», 1993. Ч. 1. 152 с.
41. Побірченко Н. С. Використання української етнопедагогіки в дошкільному закладі : навч. посіб. Київ : Науковий світ, 2003. 117 с.
42. Поніманська Т. І. Виховання людяності: технологічний аспект // Дошкільне виховання. 2008. № 4. С. 3–5.
43. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : [навч. посіб.]. Київ : «Академвидав», 2006. 456 с.
44. Поніманська Т. І. Моральне виховання дошкільників : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1993. 111 с.
45. Програма та методичні рекомендації морально-етичного виховання дітей дошкільного віку . Київ : Рад. школа, 1981. 49 с.
46. Програма розвитку дітей старшого дошкільного віку «Впевнений старт». URL : <http://www.osvita.org.ua/news/53640.html>. (дата звернення 01.02.2020).
47. Проскура Е. В. Развитие познавательных способностей дошкольников. Київ : Рад. школа, 1982. 128 с.

48. Рогальська Н. В. Розвиток надбань української дошкільної етнопедагогіки та їх використання в сучасному дошкільному закладі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1996. 192 с.
49. Сивачук Н. Виховний потенціал українських народних колискових пісень // Початкова школа. 2006. № 1. С. 51–55.
50. Сизон В. Г. До розуму через почуття // Світло. 1998. № 3. С. 39–43.
51. Скуратівський В. Святки. Київ : Видавництво «Українознавство», 1995. 120 с.
52. Стельмахович М. Г. Мудрість народної педагогіки. Київ : Знання, 1971. 46 с.
53. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. Київ : ІЗИН, 1997. 232 с.
54. Струманський В. П. Виховна робота в національній школі : навч. посіб. Київ : ІЗМН, 1997. 184 с.
55. Ступак Ю. П. Виховне значення українського фольклору. Київ, 1960. 30 с.
56. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення. Прикарпатський університет, 1992. 192 с.
57. Субботский Е. В. Формирование морального действия // Вопросы психологии. 1979. № 3. С. 47–55.
58. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук. Київ : Всеукраїнський фонд «Добро», 2006. 43 с.
59. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей // Шлях освіти. 2002. № 4. 16 с.
60. Сухомлинський В. А. Сердце отдаю детям. Киев : Рад. школа, 1985. 238 с.
61. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. Київ: Рад. школа, 1978. 283 с.
62. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Київ : Радянська школа, 1970. 286 с.
63. Сухомлинський В. О. Павлиська середня школа // Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. школа, 1977. Т. 5. 380 с.
64. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості // Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. школа, 1976. Т. 1. 250 с.

65. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину // Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 2. 450 с.
66. Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка : навч.-метод. посіб. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 159 с.
67. Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. Київ : Видавництво «Наукова думка», 1974. 149 с.
68. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис. Київ : Либідь, 1993. 612 с.
69. Українські прислів'я та приказки. Київ : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1984. 390 с.
70. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : у 2 т. Київ : Радянська школа, 1983. 520 с.
71. Ушинський К. Д. Рідне слово // Вибрані педагогічні твори : у 2 т. Київ : Рад. школа, 1983. Т. 2. 380 с.
72. Фасолько Т. Відповідальність – основа моральності // Дошкільне виховання. 1998. № 9. С. 9–11.
73. Фесюкова Л. Б. Сказка – для светлого ума закваска : методические рекомендации для педагогической и психокоррекционной работы. Москва : Педагогическое Общество России, 2001. 128 с.
74. Чайка В. М. Українська етнопедагогіка : навч. посіб. для студ. пед. навч. закл. Миколаїв; Тернопіль : ТНПУ, 2007. 222 с.
75. Червінська І. Використання досягнень української етнопедагогіки у моральному вихованні дітей // Українська етнопедагогіка у контексті розвитку сучасних теорій виховання та навчання / за ред. проф. Н. Лисенко. Івано-Франківськ, 2005. С. 128–134.
76. Щербань П. М. Національне виховання в сім'ї. Київ : ПП «Боривітер», 2000. 260 с.